

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.20>

НАРОДНА ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Кузьменко О.В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-8870-3285

Перевалова Л.В.,

кандидатка філософських наук, доцентка,
професорка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0001-5182-2838

Гаряєва Г.М.,

доцентка кафедри права
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
ORCID: 0000-0002-4061-1987

Кузьменко О.В., Перевалова Л.В., Гаряєва Г.М. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід і перспективи запровадження в Україні.

У статті з'ясовано історичні аспекти і нинішні особливості конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи в зарубіжних країнах; проаналізовано спроби запровадження народної законодавчої ініціативи до прийняття Конституції України у 1996 році; з'ясовано недоліки спроби конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи шляхом подання законопроекту про внесення змін до Конституції України у 2019 р. і висловлено власні пропозиції щодо подальших змін. Зроблено висновок, щодо існування таких різновидів народної ініціативи, як: народна ініціатива щодо проведення референдуму, народна законодавча ініціатива, народна конституційна ініціатива, місцева ініціатива. Можна виокремити такі ознаки народної законодавчої ініціативи, виходячи із аналізу зарубіжного досвіду конституціоналізації відповідного інституту: 1) Вона є факультативним інструментом поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо; 2) Конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу; 3) Конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі. Народна законодавча ініціатива поступається

за значенням, до прикладу, такому інституту безпосередньої демократії як референдум. Водночас поширення народної законодавчої ініціативи в світі робить її досить традиційним елементом конституційного дизайну і свідчить про повагу до народно суверенітету, демократії і прав людини. В Україні в період розробки проекту Конституції існував досить прогресивний варіант народної законодавчої ініціативи, від якої, конституційна комісія в подальшому відмовилася. Застереження з боку КСУ, висловлене ним у висновку від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019, на наш погляд, є досить суттєвим і кількість голосів виборців, яка має бути подана на підтримку відповідного законопроекту, має бути прямо визначена в самій Конституції. Саме тому варто розробити і подати після завершення воєнного стану новий законопроект про внесення змін до Конституції України з метою унормування народної законодавчої ініціативи.

Ключові слова: правотворчість; конституція; народна законодавча ініціатива; законодавча влада; демократія; безпосереднє народовладдя.

Kuzmenko O.V., Perevalova L.V, Gariaieva G.M. Popular legislative initiative: foreign experience and prospects of implementation in Ukraine

The article clarifies the historical aspects and current features of the constitutional regulation

of the people's legislative initiative in foreign countries; attempts to introduce a popular legislative initiative before the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 were analyzed; the shortcomings of the attempt to constitutionally regulate the people's legislative initiative by submitting a draft law on amendments to the Constitution of Ukraine in 2019 have been clarified, and their own proposals for further changes have been expressed. A conclusion was made regarding the existence of such types of people's initiative as: people's initiative on holding a referendum, people's legislative initiative, people's constitutional initiative, local initiative. The following features of the people's legislative initiative can be distinguished, based on the analysis of the foreign experience of the constitutionalization of the relevant institution: 1) It is an optional instrument along with traditional subjects, such as the Government, deputies, the President, etc.; 2) Constitutions indicate the minimum number of citizens (mainly voters) who have the right to the relevant popular legislative initiative; 3) Constitutions, as a rule, stipulate the implementation of a popular legislative initiative by the rules established in a special law. The popular legislative initiative is inferior in importance, for example, to such an institution of direct democracy as a referendum. At the same time, the spread of the popular legislative initiative in the world makes it a fairly traditional element of constitutional design and demonstrates respect for popular sovereignty, democracy, and human rights. In Ukraine, during the drafting of the draft Constitution, there was a rather progressive version of the people's legislative initiative, which the constitutional commission subsequently rejected. In our opinion, the caveat expressed by the CCU in its opinion No. 5-в/2019 dated November 13, 2019 is quite significant, and the number of voters' votes that must be submitted in support of the relevant draft law must be directly defined in the Constitution itself. That is why it is worth developing and submitting after the end of martial law a new draft law on amendments to the Constitution of Ukraine with the aim of normalizing the people's legislative initiative.

Key words: law-making; constitution; people's legislative initiative; legislature; democracy; direct people's power.

Постановка проблеми. Незважаючи на введений з 24 лютого 2022 року в нашій країні режим воєнного стану, за якого обмежуються певні конституційні права, базові демократичні цінності і принципи не втрачають актуальності навіть сьогодні. Більше того, їх збереження в умовах війни, і подальше впровадження після її завершення, є запорукою подальшого посту-

пу України, робитиме перспективи членства в ЄС набагато ближчими. Одним із таким проявів народовладдя і демократії є наявність широких можливостей участі громадян у правотворчості. В Україні, на жаль, народ (групи виборців) не визначені як окремий суб'єкт законодавчої ініціативи. Натомість таке регулювання є широко розповсюдженим у країнах-членах ЄС. Саме тому аналіз такого досвіду і перспективи його впровадження є вкрай актуальним для нашої країни.

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених зарубіжній практиці і вітчизняним спробам унормування народної законодавчої ініціативи можна віднести праці А. Іванової [1], А.Л. Крутько [2], В.Л. Федоренка [3], С.В. Чабура [4], В.М. Шаповала [5; 6], П.П. Шляхтуна [7], О.В. Чернецької [8], О.І. Ющика [9] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування історичних аспектів і нинішніх особливостей конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи в зарубіжних країнах; аналіз спроб запровадження народної законодавчої ініціативи до прийняття Конституції України у 1996 році; з'ясування недоліків спроби конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи шляхом подання законопроекту про внесення змін до Конституції України у 2019 р. і висловлення власних пропозицій щодо подальших змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. В літературі доволі виділяють народну правотворчу ініціативу або народну законодавчу ініціативу. Разом вони є частиною більш широкого поняття – народної ініціативи.

В.Л. Федоренко у Великій юридичній енциклопедії визначає народну ініціативу (лат. *Initium*; фр. *Initiative* – початок) як конституційну форму безпосередньої демократії, зміст якої полягає в ініціюванні проведення референдумів на вимогу встановленої кількості громадян, або ініціюванні законодавчо встановленої кількості громадян, або ініціюванні законодавчо унормованою кількістю громадян законопроекту, обов'язкового до розгляду парламентом, чи ініціюванні жителями територіальної громади (комуни, гміни тощо) рішення, що підлягає обов'язковому розгляду місцевих легіслатур [3, с. 506]. Як справедливо зазначає С.В. Чабур, народна ініціатива є родовим поняттям, а всі інші її види є похідними стосовно неї [4, с. 89]. Не варто забувати і про народну конституційну ініціативу [7, с. 273], яка цілком може бути кваліфікована як різновид народної ініціативи [3, с. 508].

О.В. Чернецька визначає народну правотворчу ініціативу як право встановленої кількості (частини) виборців вносити проект закону на розгляд представницького органу. Вчена зазначає, що вперше даний інститут виник в окремих

штатах Сполучених Штатів Америки у XIX ст., а надалі він отримав поширення в країнах Європи [8, с. 219].

В.Л. Федоренко вказує, що «у кінці XIX ст. – на початку XX ст. народні законодавчі ініціативи, як результат розширення політичних прав громадян і реакція на неефективність законодавчої діяльності тогочасних парламентів, отримали поширення в 15 державах світу (зокрема, а Австрії, Латвії, Литві, Ліхтенштейні).» [3, с. 507].

П.П. Шляхтун визначає народну законодавчу ініціативу як право певної частини виборців запропонувати проект закону, що підлягає обов'язковому розгляду парламентом; останній може прийняти запропонований законопроект, унести поправки до нього або взагалі відхилити його. На думку вченого, народна законодавча ініціатива є інститутом безпосередньої демократії і може використовуватися як засіб політичного маніпулювання, тиску на парламент; вважається малоефективним засобом демократії і на практиці застосовується рідко [7, с. 272-273]. В.Л. Федоренко також стверджує, що народна законодавча ініціатива залишається мало поширеною на практиці і наводить приклад Італії, в якій з 1947 року за народною ініціативою було прийнято лише один закон [3, с. 508]. Із останньою тезою, в цілому, можна погодитися, тим більше про це свідчить статистика. Звичайно, народна законодавча ініціатива поступається за значенням, до прикладу, такому інституту безпосередньої демократії як референдум. Водночас поширення народної законодавчої ініціативи в світі робить її досить традиційним елементом конституційного дизайну і свідчить про повагу до народно суверенітету, демократії і прав людини.

В.М. Шаповал досить детально аналізує здійснення законодавчої ініціативи різними суб'єктами в порівняльному аспекті [6, с. 255–257], зазначаючи що особливістю парламентаризму в частині країн світу виступає законодавча народна ініціатива [6, с. 257].

Якщо звернутися до досвіду зарубіжних країн, то побачимо досить широке поширення інституту народної законодавчої ініціативи. Так, відповідно до ч. 2 ст. 71 Конституції Італії народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення від імені не менше ніж п'яти тисяч виборців законопроекту, складеного у формі статей [10, с. 40]. Відповідно до ч. 3 ст. 87 Конституції Королівства Іспанії органічний закон визначає умови і способи здійснення народом ініціативи за поданням законодавчих пропозицій. У будь-якому випадку має бути зібрано не менше 50 000 завірених підписів. Така ініціатива не може мати місця з питань, що стосуються органічних законів, питань, пов'язаних

з оподаткуванням, міжнародних відносин і права помилування [11, с. 120]. Відповідно до ч. 1 ст. 167 Конституції Португальської республіки законодавча ініціатива й ініціатива проведення референдуму входять до компетенції депутатів, парламентських груп і Уряду, зазначена ініціатива належить також, згідно з приписами закону, групам громадян, що володіють виборчими правами, при цьому законодавча ініціатива в тому, що стосується автономних асамблей, входить до компетенції відповідних обласних законодавчих асамблей [12, с. 255].

Відповідно до ч. 2 ст. 184 Конституції Республіки Польща законодавча ініціатива належить групі не менш ніж 100 000 громадян, які мають право обирати до Сейму. Порядок реалізації такого права визначається законом [13, с. 184].

Відповідно до ч. 1 ст. 107 Конституції Республіки Сербії право законодавчої ініціативи, право подання нормативних актів та інших видів актів має кожен депутат, Уряд, збори автономних провінцій або щонайменше 30 000 виборців [14, с. 66]. Відповідно до ст. 79 Конституції Республіки Косово відповідно до вимог закону Президент Республіки Косово в рамках своїх повноважень, Уряд, депутати Асамблеї і принаймні 10 (десять) громадян мають право виступити із законодавчою ініціативою [15, с. 154]. Відповідно до ч. 1 ст. 81 Конституції Республіки Албанія право пропонувати закони мають Рада міністрів, кожен депутат, а також 20 000 виборців [16, с. 230].

Відповідно до ч. 1 ст. 73 Конституції Румунії законодавча ініціатива належить Уряду, депутатам, сенаторам, а також не менше ніж 250 000 громадян, які мають право голосу [17, с. 94]. Відповідно до ст. 68 Конституції Литовської Республіки право законодавчої ініціативи у Сеймі належить членам Сейму, Президентові Республіки та Уряду. Право законодавчої ініціативи мають також громадяни Литовської Республіки. 50 тисяч громадян, що володіють виборчим правом, можуть внести в Сейм проект закону, який підлягає розгляду Сеймом в обов'язковому порядку [17, с. 57].

Відповідно до ст. 88 Конституції Республіки Словенія право законодавчої ініціативи має Уряд і кожен депутат. Законопроект також може бути внесений групою виборців чисельністю не менше 5000 [19, с. 45]. Відповідно до ст. 71 Конституції Республіки Північна Македонія право законодавчої ініціативи має кожен депутат в Зборах, Уряд Республіки Македонія або група виборців чисельністю не менше 10 тисяч людей [20, с. 122].

Досить детальний порівняльний аналіз конституцій зарубіжних країн станом на 2017 рік провела А.Л. Крутько у своєму дисертаційному дослідженні [2]. Із наведених прикладів можна

виокремити такі ознаки народної законодавчої ініціативи: 1) Вона є факультативним інструментом поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо; 2) Конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу; 3) Конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі.

Відповідно до ст. 93 Конституції України до суб'єктів законодавчої ініціативи належать Президент України, народні депутати України та Кабінет Міністрів України [21]. Тобто народна законодавча ініціатива в нашій країні не знайшла свого відображення.

Разом із цим історично, якщо звернутися до періоду конституційного проектування, то у Концепції нової Конституції України (схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року) [22] передбачалося право народу на ініціативу референдуму і законодавчу ініціативу (розділ II Права людини і громадянина). Відповідно ж до ст. 157 проекту Конституції від 1 липня 1992 р., винесеного Верховною Радою України на всенародне обговорення (Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року № 2525-XII «Про проект нової Конституції України» [23]) передбачалася наступна редакція норми «Народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення до Національних Зборів відповідного законопроекту, який розглядається у пріоритетному порядку. Законопроект вноситься від імені не менше 300 тисяч виборців. Законопроект про зміни та доповнення Конституції вноситься від імені не менше 2 мільйонів виборців. Порядок здійснення законодавчої ініціативи народу регулюється законом.».

Як бачимо, в цьому проекті існував досить прогресивний варіант народної законодавчої ініціативи, від якої, конституційна комісія в подальшому відмовилася. Більше того цей інститут також встановлювала Конституція УНР (1918 р.): «законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів... безпосередньо виборцями-громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, potwierдженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів» (пункт «е» ст. 39) [24].

С.В. Чабур аналізує проект закону «Про правотворчу ініціативу» від 30.12.2013 р. № 3847 [4, с. 91–95]. При цьому вчений вказує на зауваження Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, яке пропонувало відхилити проект, оскільки він не узгоджується із приписами Основного Закону України (йдеться власне про ідею запровадження в рам-

ках Регламенту права законодавчої ініціативи для осіб, які не є суб'єктами права законодавчої ініціативи) [4, с. 94]. Вчений частково погоджується із цим, вказуючи на той факт, який власне і ми вже бачили на прикладі зарубіжного і вітчизняного досвіду, що така ініціатива має бути закріплена саме в Конституції. З іншого боку, вчений посилається на ст. 5, 69, 72 Конституції України, позиції Конституційного Суду України, а також поширення практики ініціювання та підписання петицій до органів державної влади [4, с. 94–95]. На наш погляд, все ж, всі ці аргументи не можуть бути самостійною підставою для запровадження народної законодавчої ініціативи поза конституційним регулюванням.

Чи має право народна законодавча ініціатива на своє існування і чи доцільне її впровадження в Україні? На наш погляд, так. Тим більше, про це свідчить законопроект Президента про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) реєстр. № 1015 від 29.08.2019 [25].

Конституційний Суд України (ділі – КСУ) визнав його таким, що відповідає ст. 157 і 158 у своєму висновку у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019 [26]. Разом із тим КСУ вказав на ряд т.з. «застережень» [27], тобто недоліків законопроекту, які не впливають на відповідність його ст. 157 і 158 Конституції України, проте є достатньо важливими.

Такими застереженнями, на думку КСУ, є:

«Відповідно до частини другої статті 5 Конституції України народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, тому його не може бути визначено суб'єктом законодавчої ініціативи без встановлення в Конституції України відповідної кількості громадян України, які мають право голосу, для здійснення законодавчої ініціативи запропоноване Законопроектом положення унеможлиблює реалізацію такої ініціативи» (абз. 4. п. 3.1.1 мотивувальної частини висновку);

«...Конституційний Суд України вказує на те, що звуження (обмеження) законом України реалізації права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, зокрема, народними депутатами України може призвести до обмеження їх прав щодо вільного волевиявлення та безперешкодного здійснення своїх повноважень в інтересах усіх громадян України і, як наслідок, – до обмеження прав і свобод людини і громадянина» (абз. 3. п. 3.1.2 мотивувальної частини висновку);

«Запропоноване Законопроектом положення, за яким „закон приймається відповідно до вимог законодавчої процедури, визначеної Конституцією України та законами України“ не може змінювати встановлені Конституцією України процесуальні вимоги розгляду, ухвалення або набрання чинності нормативними актами (конституційну процедуру розгляду законопроектів)» (абз. 1. п. 3.1.3 мотивувальної частини висновку).

Висновки. Існують такі різновиди народної ініціативи, а саме: народна ініціатива щодо проведення референдуму, народна законодавча ініціатива, народна конституційна ініціатива, місцева ініціатива. Можна виокремити такі ознаки народної законодавчої ініціативи, виходячи із аналізу зарубіжного досвіду конституціоналізації відповідного інституту: 1) Вона є факультативним інструментом поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо; 2) Конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу; 3) Конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі. В Україні в період розробки проекту Конституції існував досить прогресивний варіант народної законодавчої ініціативи, від якої, конституційна комісія в подальшому відмовилася. Застереження з боку КСУ, висловлене ним у висновку від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019, на наш погляд, є досить суттєвим і кількість голосів виборців, яка має бути подана на підтримку відповідного законопроекту, має бути прямо визначена в самій Конституції. Саме тому варто розробити і подати після завершення воєнного стану новий законопроект про внесення змін до Конституції України з метою унормування народної законодавчої ініціативи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Іванова А. Право законодавчої ініціативи народу в контексті законопроекту № 1015 і сучасних дискусій. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 2. С. 26–35.
- Крутько А.Л. Народна законодавча ініціатива: теоретико-правовий аспект: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2017. 248 с.
- Федоренко В.Л. Народна ініціатива. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Харків: Право, 2024. С. 506–509.
- Чабур С.В. Функціонування механізму правотворчості. Одеса: Фенікс, 2019. 214 с.
- Шаповал В.М. Народна ініціатива. Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / Голова редкол. Ю.С. Шемшученко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 4. С. 48.
- Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 480 с.
- Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
- Мала енциклопедія конституційного права / За заг. рел. проф. Ю.Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.
- Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ: Парлам. вид-во, 2004. 519 с.
- Конституція Італійської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021, С. 19–73.
- Конституція Королівства Іспанії. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021, С. 86–163.
- Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 165–319.
- Конституція Республіки Польща. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща*. Київ: ОВК, 2021. С. 151–231.
- Конституція Республіки Сербія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 19–116.
- Конституція Республіки Косово. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 118–202.
- Конституція Республіки Албанія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022 С. 203–270.
- Конституція Румунії. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 69–121.
- Конституція Литовської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ: ОВК, 2022. С. 35–100.
- Конституція Республіки Словенія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія,*

- Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021. С. 19–71.
20. Конституція Республіки Північна Македонія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021, С. 99–162.
 21. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
 22. Концепція нової Конституції України (Схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-12#Text>.
 23. Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року № 2525-XII «Про проект нової Конституції України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text>.
 24. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>.
 25. Проект Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 1015 від 29.08.2019 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
 26. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України 13 листопада 2019 року № 5-в/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005v710-19#Text>.
 27. Берченко Г.В. Застереження Конституційного Суду України як елемент процедури внесення змін до Конституції України. *Актуальні проблеми політики*. 2020. № 66. С. 118–123.